

PROFESIONALIZACE ČESKÝCH ARCHITEKTŮ A STAVITELŮ V 19. STOLETÍ NA PŘÍKLADU GENERACE JOSEFA HLÁVKY

Tomáš Korbel

Fakulta humanitních studií UK Praha

Professionalisation of Bohemian Architects and Builders in the 19th Century on the Example of Josef Hlávka's Generation

Abstract: This article aims to contribute to the research of the Bohemian elites of the 19th century, and to treat the hitherto neglected topic of the professional rise of Czech and German Bohemian architects and builders in the 19th century. At this time, because of the state reforms of the educational, administrative, and legal systems, the professional perception and social status of this class also changed. In the introduction, architects and builders are included in the process of the modernisation of the construction industry and are defined on the basis of their relationship to art, engineering, and business. Subsequently, architects and builders are defined as a socio-professional group that has reached a certain degree of professionalism during this period. Against the background of the formation of a modern system of building and architectural education, law, and administration, individual features of professionalisation are scrutinised by discussing specific cases of architects and builders using the method of the collective biography of elites for researching their social background, education, construction practice, and other public activities. Thus, two levels intersect in the article – the general and the personal. In general, we track the interconnection of civil engineering education, the legal system, and administration throughout the century. The factors of this transformation are examined on the personal examples of four members of the generation of Josef Hlávka (Josef Korel, Josef Niklas, Adolf Siegmund, Karl Schlimp), who were the first graduates of the newly reformed educational system and who entered active professional life during

the economic and construction boom of the 1860s. Based on a comparison of their career paths and the degree of their achieved social status, a typology of three different levels of professional careers (regional, provincial, and state architect and builder) is then conceived. At the same time, other related phenomena are observed in the individual cases.

Keywords: *Bohemian elites; professionalisation; modernisation; architects and builders; 19th century; civil engineering education, legal system and administration; construction business*

Tato práce si klade za cíl přispět k výzkumu českých elit 19. století a zpracovat téma profesního a společenského vzestupu českých architektů a stavitelů. V kontextu společenských, ekonomických a sociálních změn procesu modernizace se do nové fáze svého vývoje dostal stavební průmysl, především díky objevu nových stavebních technologií, rozvoji nových stavebních odvětví a potřebě masové výstavby ve městech. Ve stejné době dochází vlivem státních reforem v oblasti stavebního školství, správy a práva ke změně v dosavadním vzdělání architektů a stavitelů, profesionálním osamostatnění a vzrůstu jejich společenské prestiže.

Na rozdíl od dalších podobně se v této době etablojících socioprofesionálních skupin, jako například advokátů či lékařů, však architekti a stavitelé doposud nebyli v českém prostředí takto reflektováni, zvláště v souvislosti se současnou plodnou historiografickou diskuzí o konceptu vzdělanostní měšťanské třídy s kulturními aktivitami a investicemi (*Bildungsbürgertum*), související s problematikou formování nových elit v 19. století. V této době dochází uvnitř měšťanstva ke střetu mezi tradiční elitou, odvozující své postavení od držby půdy, a novou elitou, kladoucí stále větší důraz na vzdělání, kulturní aktivity a investice (Kladiwa 2002: 124–143). Zdůraznění jejich „místa“ mezi novou elitou skrze napojení na podnikatelskou vrstvu a vzdělanostní špičky prizmatem sociálních a hospodářských dějin je proto jedním z hlavních cílů této práce.

Základní koncepty a výzkumná metoda

Pojem architekt může být na základě dobového chápání pojmu vymezen nejméně ve třech rovinách – architekt a stavitel, architekt a inženýr, architekt a podnikatel. V běžné stavební praxi byla až do konce 18. století autorem celého

stavebního podniku jedna osoba, *stavitel-architekt*, jehož úkolem byl jak komplexní návrh stavby, tak řízení její realizace. K hlubší diferenciaci pojmů stavitel a architekt došlo až na počátku 19. století, v souvislosti s rozmachem stavebního průmyslu, se vznikem nových stavebních odvětví, a především se snahou o přesnější vymezení architektů vůči stavitelům vzhledem k jejich profesnímu zaměření a adekvátním finančním odměnám. Základní rozdíl mezi architektem a stavitelem se odvíjel už od jejich odlišné profesní přípravy. Stavební specializace s sebou přinesla potřebu lépe definovat titul architekta, který byl v dobové hierarchii vnímán jako nejvyšší stupeň stavebního vzdělání.

V dobovém vnímání se architekti od stavitelů odlišovali především svým posláním a kvalifikací. Vedle studia stavebních technologií a praktického vedení stavby byli architekti na Akademii výtvarných umění ve Vídni, Mnichově či Drážďanech, které byly už v této době vnímány jako vysoké školy, školení navíc ještě v dějinách umění a estetiky, což dávalo jejich práci tvůrčí a umělecký rozměr. Od tohoto školení se už z podstaty odvíjel vyšší sociální status a společenská prestiž architekta. Architekt navrhoval stavební plány, jednotliví stavitelé je měli zrealizovat a dohlédnout na průběh stavebních prací (Svobodný – Havránek 1996: 40–41). Ve stavební praxi se však toto vymezení s výjimkou Prahy příliš neuplatňovalo a přihlíželo se spíše k dosavadním zkušenostem a věhlasu daného stavebníka. Obzvláště to platilo pro stavitele v odlehlejších regionech, kde se nároky kladené na kvalifikaci stavebníka snižovaly a daleko významnější roli hrálo národnostní hledisko a praktické potřeby pro vedení stavby.

Další vymezení dobového chápání pojmu architekt je spjato se vztahem k nově se etabloující osobě *inženýra-technika*, odborníka na moderní stavební materiály a technologie. To souvisí s rozvojem fenoménu tzv. inženýrské architektury od konce 18. století a vychází z nového chápání architektury jako praktické disciplíny, která pružně reaguje na inovace a nové úkoly doby. Po napoleonských válkách došlo v západoevropských zemích k nárůstu veřejného stavitelství na úkor soukromých zakázek a z původně vojenských inženýrů se stávají civilní inženýři, orientující se na výstavbu nových industriálních budov a užitných objektů. Objevila se industriálně orientovaná architektonické teorie, která kladla důraz na moderní technologie a která byla úzce svázána s moderní vědou a průmyslem (Vybíral 2002: 174). Nárůst složitosti realizace a vedení stavebního projektu si vyžádal diferenciaci stavebních povolání, kdy technické úkony řešili inženýři a architekti se soustřeďovali spíše na výtvarnou stránku stavby.

Třetí rovinou pojetí architekta na základě jeho profesního vymezení v 19. století, částečně se překrývající a navazující na předchozí roviny chápání, je jeho spojení s podnikáním jako *architekta-podnikatele*. Ve stejnou chvíli, kdy docházelo ke spojení architektury a inženýrství, se zároveň formoval nový typ podnikatele, který byl schopen vzít na sebe rozhodnutí a riziko kapitálových investic, najmout k tomu potřebné síly a prostředky a uplatnit nové vynálezy a inovace (Jakubec – Jindra 2015: 16). Nová generace architektů a stavitelů, která nebyla poznamenána zkušeností s přísným cechovním systémem a jeho regulemi, využívala své odbornosti i zvýhodněných startovacích podmínek k zakládání stavitelských podniků. Někteří mohli navázat na již zavedenou rodinnou firmu a dále ji rozvíjet.

Ze tří rovin architektovy činnosti rostl v první polovině 19. století především význam architekta-inženýra a ve druhé polovině 19. století architekta-podnikatele (Pfammatter 2000: 12–17). Zatímco vůči prvnímu spojení se architekti snažili co nejvíce vymezit, a jak ukazují i spory o vymezení učebních stavitelských osnov mezi polytechnikami a Akademií, poukázat na odlišnou profesní náplň, ve druhém spojení naopak viděli šanci, jak zlepšit svoji sociální pozici a profesní status.¹ Právě orientace na podnikání se po vydání živnostenského řádu v roce 1859 a v období hospodářské konjunktury od poloviny šedesátých let do vypuknutí hospodářské krize stala klíčovým faktorem jejich společenského vzestupu. Architekti začali své povolání chápat v širším kontextu nejen jako výstavbu budov, ale také jako formování životního stylu nastupující generace.

S dalším rozmachem stavebního průmyslu a nárůstem stavební činnosti vznikl ve druhé polovině 19. století tzv. *gründerský typ stavebního podnikatele*. Tito stavební podnikatelé zakládali velké stavitelské firmy, často akciové společnosti, které nabízejí provedení staveb všeho druhu a ve všech slozích. Jejich hlavním kritériem se stal zisk a vše se podřizovalo finančnímu efektu (Geršlová 2012: 60). Zákazníka se snažili získávat v tvrdém souboji s konkurencí tím, že se naprosto podřizovali jeho vkusu a touze po společenské prestiži, hrubou nacionalistickou demagogií i výhodnou finanční nabídkou. V sezóně zaměstnávali stovky dělníků, současně stavěli velmi rychle desítky staveb. Akumulace peněžního kapitálu umožnila některým architektům zapojit se do společenského života

---

¹ K problematice sociálního statusu jedince vycházím z „teorie jednání“ francouzského sociologa Pierra Bourdieu, který jej vymezuje na základě vlastnictví tří druhů vzájemně provázaných kapitálů – ekonomického, kulturního a sociálního (Bourdieu 1998: 27–40, 81–93).

v místě svého působení. Mnozí stavební podnikatelé se angažovali v komunální i zemské politice, podněcovali aktivně spolkový život, sponzorovali školství, umění a vědu a přispívali tak k intelektuálnímu rozvoji svého národa (Myška 2000: 7). Tyto aktivity jim pak recipročně zajišťovaly přednost při výběrovém řízení na komunální či přímo „národní“ projekty.

Typickým představitelem a reprezentantem tohoto „nového architekta“ druhé poloviny 19. století byl Josef Hlávka (1831–1908).² Hlávka svým hlubokým zájmem nejen o architekturu, ale i o organizaci práce ve stavebnictví zosobňoval prototyp stavebního architekta-podnikatele, vyznačujícího se propojením moderních a tradičních postupů v rámci ekonomicky hospodárné monumentalitativnosti stavitelského podnikání (Horská 1990: 10). Prototypem koho ale konkrétně byl? Existují nějakí jeho následovníci, alespoň v menším měřítku? Jedním z mých cílů bude proto pokusit se na základě vybraných osobností z Hlávkovy generace najít „malé Hlávky“ v regionálním kontextu a popsat, nakolik se svou profesní činností přibližovali svému předobrazu. Východiskem pro vytvoření malého reprezentativního vzorku se stala hypotéza, že Josef Hlávka nebyl, jako prototyp mimořádně úspěšného architekta, podnikatele, mecenáše a politika v rámci rakousko-uherské monarchie, zcela osamocen. Na nižší úrovni zemských, respektive okresních stavitelů se prosadili jeho profesní kolegové, jejichž obdobně nastrojený symbolický kapitál (daný mj. školním vzděláním) umožňuje sledovat a zhodnotit postavení architektů a stavitelů ve druhé polovině 19. století. V roce 1891 stál právě Josef Hlávka v čele sjezdu absolventů pražské polytechniky z let 1847 až 1851, který poprvé ve větší šíři zhodnotil vzestup profese za uplynulých 40 let.³

Vzhledem k profesní spřízněnosti a společným znakům definují architektury a stavitele jako socioprofesionální skupinu podle socioprofesionálního kódu rakouské statistiky povolání (Horská 1982, 1984). V těchto dobových statistikách byli architekti a stavitelé zahrnuti až do roku 1880 do široké skupiny zaměstnanců v průmyslu a nedosahovali tudíž ještě takové společenské prestiže jako například advokáti nebo lékaři. Vybrané případové studie však ukazují, že minimálně v individuální rovině tomu tak mohlo být. Na pomyslné

---

² K osobnosti Josefa Hlávky viz např. Lodr 1988; Ries 1991; Pokorný 2005; Blažičková-Horová – Sekyrka 2008; Streit 2012; Šmahel 2014 a studie konkrétních fenoménů Hlávkovy kariéry z pera Jana Novotného, Viktora Freilicha, Yvonne Jankové, Jiřího Pokorného a Pavly Horské ve sbornících *Acta polytechnica – Práce ČVUT v Praze* z let 1990 a 1991.

³ Archiv ČVUT Praha [dále jen Archiv ČVUT], *Gedensbuch der Prager Techniker – Památník pražských techniků 1847–1851*, Praha 1891.

špici hierarchie této socioprofesionální skupiny stáli ti, kteří dokázali spojit architektonickou (uměleckou) a inženýrskou (technickou) stránku své profese. Otevírala se jim totiž možnost získat zajímavé a lukrativní zakázky ve státním i soukromém sektoru a přes účast v architektonických soutěžích na komunální projekty (ať už na straně účastníků, nebo porotců) také ovlivňovat politické dění v daném městě.

V práci byla využita biografická výzkumná metoda v kombinaci s prosopografickou metodou kolektivní biografie elit, která je vhodná při nedostatku a torzovitosti pramenů a kterou popsal a na příkladu výzkumu podnikatelské vrstvy na Ostravsku úspěšně použil Milan Myška (2010: 208–219). Tato metoda se na základě výběru podstatných (specifických) znaků dané sociální skupiny snaží o analyticko-komparativní přístup, spočívající jednak v diferenciaci od jiných skupin, jednak v poznání vnitřní stratifikace vlastní skupiny. Ve prospěch užití této metody hovoří také fakt, že sociální skupina architektů a stavitelů procházela, obdobně jako skupina podnikatelů, vertikálně napříč takřka všemi sociálními vrstvami tehdejší společnosti. Na základě pečlivě vybraných případových studií a sledovaných znaků by měla dosáhnout, i přes omezené možnosti heuristického šetření, vysokého stupně srovnatelnosti a reprezentativnosti výsledků. Samotný výzkum se opírá o čtyři typy pramenů, a to o práce současných autorů, dobová svědectví, dobový tisk a archivní materiály.

Osobnostní biogram zahrnuje po aplikaci na stavitelskou profesi čtyři základní tematické okruhy: sociální původ, vzdělání, stavební praxi a další veřejné působení architektů a stavitelů. Pod kritérium sociálního původu spadá profesní zaměření stavitelova otce, zda stavitel pocházel z prostředí zavedené stavební firmy, nebo pocházel z jiného prostředí (počáteční kapitál), jakého byl náboženského vyznání, zda přicházel za studiem do Prahy z většího města, nebo z venkova, zda působil ve šlechtických službách a tak dále. Sociální zázemí se prolíná s ostatními výzkumnými oblastmi a výrazně ovlivňuje stavitelův společenský vzestup. Patří sem například místo architektova bydliště, rodinný život, nemoci, místo architektova posledního odpočinku, nekrology v novinách a tak dále. Výzkumná oblast vzdělání zkoumá míru dosaženého vzdělání dané osobnosti podle trojstupňového vzdělávacího systému reálná škola – polytechnika – Akademie a její studijní aktivity (prospěchové stipendium, studijní cesta, asistentura a další). Stavební praxe zahrnuje zisk měšťanské a živnostenské (stavitelské) licence, působení ve státní správě (stavební úřady, dozor při stavebních akcích, přidělování licencí), vlastnictví specializované soukromé firmy, účast ve veřejných soutěžích, konkurzech a výstavách, vzájemná spolupráce

jednotlivých subjektů při zisku a realizaci obecních stavebních zakázek a tak dále. Do kategorie veřejného působení se počítají nejrůznější spolkové aktivity, pedagogická a publikační činnost, mecenášství, politická funkce, zisk ocenění a vyznamenání a tak dále.

Tato komparace by měla umožnit vytvořit typy a modely sociálního a společenského vzestupu českých architektů a popsat změnu vzdělání a způsobu stavebních zakázek ve 2. polovině 19. století. Cílem práce bude nalézt faktory, které ovlivňovaly proměnu společenského postavení této sociální skupiny (školství, ekonomika, urbanismus, národní hnutí a další) a určit, do jaké míry ten který faktor formoval profesní kariéru architektů a stavitelů. Tyto faktory jsou navzájem úzce provázány a společně tvoří různé schematické modely personálních kariér, které se od sebe navzájem liší frekvencí výskytu jednotlivých sledovaných aspektů. V případě vybraných architektů a stavitelů se konkrétně jedná o srovnání personálních kariér čtyř osobností z generace Josefa Hlávky podle výše nastíněných faktorů v kapitole Případové studie. Modelové případy byly vybrány s ohledem na popis různých stupňů profesních drah a na relativní dostatek archivního materiálu. Všechny čtyři osobnosti studovaly v období konce čtyřicátých a padesátých let 19. století, v době klíčových reforem stavebního školství, a díky společnému polytechnickému vzdělání měly zhruba stejné výchozí podmínky. Do aktivního profesního života vstupovaly v období hospodářské konjunktury a stavebního boomu šedesátých let, kdy již byly položeny základy jednotné státní stavební správy a práva.

Stavební vzdělávání

Během první poloviny 19. století došlo k definitivnímu oddělení architektonické a inženýrské profese, který předznamenal již vývoj ve Francii na konci 18. století. „Umělecká“ stránka stavby ztratila ve střední Evropě kolem poloviny 19. století v dobovém diskurzu značně na významu na úkor masivního rozvoje nových stavebních technologií. Ilustrujícím dokladem tohoto fenoménu je ztráta výlučného postavení uměleckých akademií v dosavadním vzdělávání architektů a částečné nahrazení této funkce polytechnickými instituty s technicky zaměřeným studijním programem výchovy stavitelů a inženýrů. Na stavitelství a potažmo architekturu začalo být nahlíženo nejen jako na nejvyšší stupeň umění a na ukazatel kulturní vyspělosti země, ale s rozvojem stavebního průmyslu také jako na důležitý zdroj hospodářské prosperity státu. Stát si proto od počátku tak zvané komplexní revoluce moderní doby uvědomoval nutnost

profesního vzdělávání osob ve stavebním průmyslu a potřebu zavést jednotný systém školství.

Kamenem úrazu se stal spor mezi akademii a polytechnikami v otázce vymezení kompetencí ve stavebním vzdělávání. Mezi organizátory reformy totiž neexistovala shoda ohledně jasného určení rozdílu mezi stavitelstvím a architekturou, vyplývajícího z úzké vazby mezi „národním“ průmyslem a vyšším uměním. Všeobecné civilní stavitelství nemohlo být z praktických důvodů vyučováno pouze na polytechnice, ale museli s ním být seznámeni také studenti vyššího stavitelského umění na Akademii. Na počátku existence obou typů institucí došlo ve Vídni v prvních třech dekádách 19. století ke střetu dvou tendencí, kdy se na jedné straně představitelé Akademie Metternich a Nobile snažili sloučit stavitelství a architekturu pod jednu instituci, a na straně druhé chtěl mít ředitel polytechniky Prechtl monopol na výuku technického stavitelství, tzn. pozemního, vodního a silničního. Ve svém úsilí nakonec Prechtl uspěl a na polytechnice vznikl stavitelský obor s vlastním studijním programem, nezávislým na Akademii.

Následující vývoj a prudký rozmach stavebního oboru mu dal za pravdu. Už záhy bylo díky zvýšenému zájmu potřeba rozšířit učební osnovy pozemního stavitelství, které provedl stavební inženýr a architekt „nové generace“ Josef Stummer von Traunfels. Úroveň výuky stavitelství a architektury na vídeňské polytechnice ve čtyřicátých letech rapidně vzrostla a přiblížila se západoevropským standardům komplexního technického vzdělání (srov. Kastner 1965: 29–38). K definitivnímu vymezení kompetencí mezi oběma institucemi a ukončení sporů o charakter výuky došlo po reformách rakouského školského systému v letech 1848–50, kdy byla Akademie oficiálně povýšena na úroveň vysoké umělecké školy a polytechnika na vysokou technickou školu se specializací na technické pozemní, vodní a silniční stavitelství (Svatoš 2000: 42–48). Prakticky byl však tento proces završen až v šedesátých letech po vydání organických statutů a studijních řádů jednotlivých institucí.⁴

Také pražská polytechnika dosáhla ve sledovaném období přechodu od polytechnického učiliště k vyšší odborné specializaci tak, jak ji ve svých syntézách o formování moderního technického vzdělávacího systému ve středoevropském prostoru pojímají Wurzer nebo Cohen (Wurzer 1965: 487–493; Cohen 1996).⁵ I přes absenci státní subvence, která se projevovala ve skromnějším

⁴ Archiv ČVUT, f. PÚ 23/3, Organizační statut polytechnického ústavu Království českého, 1863.

⁵ Tyto závěry potvrdila rešerše písemností bohatého fondu pražské polytechniky, uloženého v Archivu ČVUT.

vybavení i v menších kapacitních silách, převyšovalo dokonce pražské učiliště po určitou dobu svojí úrovní a kvalitou výuky pozemního stavitelství vídeňský ústav. Zásahu na tom měli především ředitel František Gerstner a architekt Jiří Fischer, který si jako odchovanec mnichovské Akademie uvědomoval důležitost propojení umělecké architektury s technickým stavitelstvím pro domácí průmysl. Společně vypracovali poměrně obsáhlou učební osnovu pozemního stavitelství, kterému byly vyhrazeny dva semestry třetího ročníku. Vzhledem k zanedbatelnému vlivu architektonické školy pražské Akademie lze u pražské polytechniky nalézt ve studijním programu v daleko větší míře náznaky pronikání umělecké stránky výchovy budoucích stavitelů než u polytechniky vídeňské.⁶ Po příchodu Karla Wiesenfelda, který se vlivem prudkého rozmachu železniční dopravy snažil rozvíjet stavební obor spíše směrem k novým odvětvím technického inženýrství, se polytechnika neubránila stagnaci a odchodu části studentů do Vídně (Velflík 1906: 256).

Stavební řád pro Čechy z roku 1833, který poprvé plošně kodifikoval centrální dohled státu nad stavebnictvím, výslovně uváděl, že veřejné stavby smějí provádět pouze absolventi státních ústavů, tedy absolventi polytechnik nebo vídeňské Akademie (Ebel 2007: 46–47). Stavební povolení bylo vydáno až na základě projektu, podepsaného oprávněným stavitelem, krajským inženýrem či úředníkem Vrchního stavebního ředitelství. V Čechách Metternichovy éry vznikl systém „stavební byrokracie“, kdy o významných zakázkách rozhodovali stavební úředníci, a nikoliv kompetentní architekti (Marek 2004: 124). Z této příčiny tak byl pokus z roku 1841 vybudovat na pražské Akademii architektonickou školu srovnatelnou s vídeňskou předem odsouzen k nezdaru. Pražská Akademie se navíc jako soukromá instituce, zřizovaná Společností vlasteneckých přátel umění, od počátku potýkala s nedostatkem financí. I přesto, že byla její učební náplň díky autoritě bavorského architekta Bernharda Gruebera na nesrovnatelně vyšší úrovni než na pražské polytechnice, orientující se téměř výhradně na „praktické stavební umění“, neměli její absolventi bez dalšího studia prakticky žádnou šanci na uplatnění. Její zánik urychlila reorganizace pražské polytechniky na počátku šedesátých let, kdy na tamním učilišti vznikl akreditovaný učební obor pozemního stavitelství pod vedením renomovaných architektů, jakými byli Josef Niklas, Josef Zítek nebo Emanuel Ringhoffer.

⁶ Archiv ČVUT, f. PÚ 23/3, Personal-Stand des ständischen Polytechnischen Instituts zu Prag und Ordnung der öffentlichen, ordentlichen und ausserordentlichen Vorlesungen daselbst im Schuljahre 1851/52.

Ovšem až do poloviny šedesátých let nebylo pro většinu stavitelů z Čech, kteří se chtěli uplatnit ve státní službě nebo začít podnikat v domácím prostředí, příliš atraktivní ani vzdělání na státní vídeňské Akademii. Pro získání stavební licence nebylo akademické vzdělání nutné, a tak do Vídně odcházeli jen skuteční zájemci o studium architektonického umění, kteří si chtěli vydobýt další renomé účastí a případnou finanční odměnou ve školní soutěži, využít možnosti získání stipendia na studijní cesty po Evropě nebo se dostat do ateliéru slavného profesora či získat praxi u stavební firmy působící na Ringstrasse.⁷ Část z nich odcházela rovněž za studiem na Akademii v Mnichově, která však nebyla pro budoucí architektky české národnosti natolik atraktivní jako v případě malířů a sochařů, navíc s ohledem na větší provázanost českého národního hnutí s kulturním prostředím Vídně (Prah – Petrasová 2014: 257). Kromě několika známých jmen (Josef Kranner, Vojtěch Ignác Ullmann) se jednalo převážně o architektky německé národnosti, kteří se narodili a později také působili v severních a západních Čechách – Gustava Sacherse, Gustava Wiedermanna a další (Laštovičková 2015: 105–112). Této skupině mnichovských studentů architektury by měla být ještě v budoucnu věnována patřičná pozornost.

Na vídeňské Akademii fungovala prestižní škola architektury s moderním studijním programem kombinujícím technickou i uměleckou stránku výuky, systematicky budovaným už od svého založení Pietrem Nobilem v roce 1819 a během dílčích reforem čtyřicátých a padesátých let. I přes tyto inovace vzdělávacího systému klesl počet studentů architektonické školy v padesátých letech na třetinu až čtvrtinu původního stavu z předchozích dekád (Wagner 1967: 181). Příčinou mohl být jednak výše nastíněný monopol polytechnicky vzdělaných státních stavebních úředníků v oblasti městského plánování a výstavby, institucionalizovaný stavebními řády, a jednak všeobecný útlum veřejných i soukromých zakázek v důsledku rostoucí inflace, chudoby a jednostranné investice kapitálu do průmyslové výroby. Navíc vzhledem ke komplexitě architektonického vzdělání vstupovali architekti v této době do aktivního profesního života nejdříve kolem 26. roku života poté, co absolvovali povinné šestileté studium reálné školy nebo osmileté studium gymnázia, tříleté studium polytechniky a tříleté studium Akademie. Naproti tomu univerzitní studenti práva, filosofie či medicíny se vydávali na profesní dráhu už kolem 22. nebo 23. roku s titulem doktora (Havránek – Svobodný 1996: 128). Tímto prestižním titulem se

⁷ Archiv Akademie der bildenden Künste Wien, Vormerkungs-Buch über ausgefertigte Zeugnisse von der Vorbereitungs-Architektur und Landschaftsmalerei für die Jahre von 1853 bis 1858.

absolventi architektury pyšnit nemohli, a pokud neměli štěstí nebo neprokázali mimořádný talent ještě během studia na Akademii, kde se mohli s trochou štěstí a péle dostat do ateliéru svého profesora (Tomagová 2017), museli se spokojit s místem kreslíře v projekční kanceláři a svádět každodenní boj se stavební byrokracií nebo v tvrdé konkurenci stavebních zakázek se svými uměleckými kolegy.

A tak i přesto, že vídeňská Akademie vypracovala sofistikovaný učební plán, orientovaný na praktické potřeby soudobého uměleckého průmyslu, chyběla v důsledku výkladu stavebního práva a fungování stavební správy motivace pro získání titulu architekta. Architektonická škola na Akademii se vůči polytechnice snažila demonstrovat svoji nadřazenost v oblasti stavitelského vzdělávání alespoň důsledným střežením monopolu na udělování titulu architekta, který jí byl přisouzen na základě dvorských nařízení. I přes odlišnou délku a charakter studia však ještě v padesátých letech označení architekt neznamenal v dobové praxi o nic víc než označení stavitel, a pro získání dobře placeného místa na stavebním úřadu a stavitelskou praxi bohatě stačil doklad o absolvování polytechniky (Jelinek 1856: 259–339). Proto se Akademie po svém vyhlášení za vysokou uměleckou školu v roce 1850 všemožnými prostředky snažila zajistit svým posluchačům přednostní právo v konkurzních řízeních u stavebních úřadů a práci na příslušných státních zakázkách, aby se tak co nejdříve po absolutoriu mohli na pracovním trhu prokázat vlastními úspěšnými realizacemi.

Změna nastala až s celkovou reformou rakouského školství po vzoru západoevropských institucí (Kořistka 1863) a potažmo celého stavebního oboru šedesátých let. Reálné školy, které od počátku nahrazovaly nejrůznější formy přípravného technického vzdělávání na polytechnice, se po reformě na počátku šedesátých let staly plnohodnotnými středními technickými školami a převzaly tak dosavadní funkci polytechnických učilišť (Jílek – Lomič 1973). Tato reorganizace umožnila polytechnikám provést vlastní reformu, spočívající v užší specializaci výukových programů jednotlivých oborů – fakult. Ustavení dvou samostatných oborů pozemního stavitelství (civilní stavitelství) a vodního a silničního stavitelství (inženýrství) bylo pro architektky a stavitele v jejich profesní autonomizaci klíčové, neboť je vydělovalo z dosud jednotného technického stavu už na úrovni vzdělávání. Proces monopolizace státu v oblasti vzdělávání architektů a stavitelů byl završen v roce 1875, kdy došlo k převzetí české i německé techniky pod ministerstvo školství. Organická statuta pražské polytechniky z roku 1863 oficiálně povyšovala polytechnický ústav na úroveň vysoké školy, zrovnoprávňovala jej s univerzitou a po epizodě jazykového

vyrovnání odstartovala proces jeho další proměny ve vysokoškolskou instituci terciálního vzdělávání pro technické vědy, završený v roce 1878 přijetím nového názvu České vysoké učení technické. Rovněž na vídeňské Akademii mělo být dosaženo zrovnoprávnění závěrečných rigorózních zkoušek tak, aby diplomy z této instituce měly stejnou platnost jako doktorské diplomy z univerzity. Tento pozvolný proces přeměny architektury v plnohodnotný vysokoškolský umělecký obor, který by nebyl dost dobře proveditelný bez přítomnosti takových odborných kapacit z praxe, jakými byli profesori Karl Roesner, Eduard van der Nüll, August Siccard von Siccarsburg nebo Franz Schmidt, se však stal záležitostí následujících dvou dekad a byl završen až v osmdesátých letech.

Stavební správa a právo

Velký posun prodělala ve sledovaném období také oblast stavební správy a práva. Starý cechovní systém až do poloviny 19. století nejednoznačně vymezoval kompetence a pole působnosti jednotlivých aktérů ve stavebnictví. Soustava mistrů, tovaryšů a učedníků byla založena čistě na praktickém zácviku, bez nutnosti povinného odborného školení. Mezi lety 1810 až 1820 se v podobě výše popsaných guberniálních nařízení objevila snaha státu o sjednocení předpisů v oblasti stavebního práva a jasnější vymezení kompetencí jednotlivých osob. Po roce 1848 byl vytvořen třístupeňový systém stavební administrativy, zahrnující zemskou správu, okresní úřady a obecní úřady (Hledíková – Janák – Dobeš 2007: 284).⁸ Ovšem teprve uvolněním cechovních regulí, možností svobodného podnikání po vydání živnostenského řádu v roce 1859 (Štědrý 1924) a hospodářskou stavební konjunkturou šedesátých let se vytvořily podmínky pro vydělení socioprofesionální skupiny architektů z technického stavu a pro jejich další profesní a společenský rozvoj.

Vlivem zformování obecní samosprávy ale zároveň došlo k oslabení centrální stavební správy a omezení jejích pravomocí na odborný dohled nad veřejnými záležitostmi. Po vyhlášení obecní samosprávy byl v roce 1860 nařízením státního ministerstva založen stav civilních techniků pro vyřizování obecních technických záležitostí, v němž se vedle inženýrů a zeměměřičů poprvé samostatně objevili také architekti. Civilní technici a další osoby s odbornými

---

⁸ K formování tohoto systému srov. archiválie Jednacíh protokolů Zemského stavebního ředitelství v Praze z let 1845 až 1862 v Národním archivu Praha. K personálnímu složení a struktuře stavební správy srov. Národní archiv, f. Zemské stavební ředitelství, Ausweis über die Besetzung des genehmigten Bau-Personalstatus für das Kronland Böhmen 1850.

znalostmi potřebnými k vedení výstavby se od roku 1866 profesně sdružovali v Inženýrské komoře pro Království české (Gruber 1904: 18–20). Oddělení obecní samosprávy od státní správy a ustavení nových institucí stavební administrativy, jejichž kompetence blíže specifikoval Nový stavební řád pro Čechy z roku 1864 (stavební policie, civilní architekt a další), výrazně rozšířilo profesní možnosti a uplatnění architektů a stavitelů ve veřejné i soukromé sféře.

V důsledku stavebního boomu a rozvoje nových technologií docházelo také k zpřesňování legislativních opatření vlastního stavebního procesu. Zatímco stavební řád z roku 1833 vymezoval práva a povinnosti aktérů stavebního procesu jen okrajově, stavební řád pro Čechy z roku 1864⁹ již přesně popisoval náležitosti jednotlivých kroků výstavby a určoval složení stavebních komisí u jednotlivých typů staveb. Stavební řády z osmdesátých a devadesátých let 19. století pak položily základ modernímu českému stavebnímu právu, jehož základní principy platí prakticky dodnes.¹⁰ Průlomovým dokumentem byl rovněž živnostenský řád z roku 1859, který stanovil podmínky pro získání stavitelských koncesí a zakládání stavebních firem, což přineslo architektům a stavitelům možnost zakládat živnosti, sdružovat se v živnostenských společenstvech a začít ve větší míře podnikat a shromažďovat ekonomický kapitál.

Vedle územní samosprávy vznikla po vydání spolkového zákona v roce 1860 i samospráva profesní a zájmová. V roce 1866 byl založen Spolek architektů a inženýrů v Čechách (dále SAI), který si jako svůj hlavní cíl stanovil spojit a pozvednout technický stav a šířit osvětu o jeho činnosti na veřejnosti. Spolek se od počátku snažil ovlivňovat právní legislativu své profese podáváním návrhů k zemským a státním institucím, například v otázce jednotné sazby za jednotlivé stavební úkony či v otázce vytvoření jednotného konkurenčního řádu veřejných soutěží. Spolek v období hospodářské konjunktury a zvýšené stavební činnosti v první polovině sedmdesátých let vydával inzertní list *Technický obzor*, kde nabízel veřejnosti nejrůznější služby svých členů (*Technický oznamovatel*, 1872–1875). Časopis tak přispíval k rozšiřování povědomí o profesní činnosti architektů a stavitelů mezi širší veřejností. Svým členům naopak zprostředkoval pracovní místa na stavebních úřadech, lukrativní komunální a zemské zakázky a účast v domácích i mezinárodních architektonických soutěžích, což

⁹ Nový stavební řád z dne 11. května 1864 pro království České, počítajíc v to král. hlavní město Prahu, 1864.

¹⁰ Die Bau-Ordnung für das Königreich Böhmen von 11. Mai 1864 samt dem Abänderungsgesetze von 14. Dezember 1881. 4. ed., Prag 1884.

bylo z praktického hlediska komunikace, spolupráce a posilování skupinového vědomí architektů a stavitelů velmi důležité.

Svou náplní se spolek inspiroval především u německých technických spolků, které profesně sdružovaly rovněž architektky a stavitele, pořádaly výstavy jejich prací, vydávaly vlastní časopis a pěstovaly spolupráci s ostatními spolky. Také český spolek pravidelně vydával časopis *Zprávy Spolku inženýrů a stavitelů* (dále *Zprávy SAI*), ve kterém své členy informoval o schůzích a jednáních a publikoval jejich původní práce. I přes spolupráci se zahraničními periodiky však spolkový časopis dlouhou dobu zůstal spíše provinčním médiem úzké skupiny prominentních „zemských“ (nejčastěji pražských) architektů a původní proklamovaná výměna moderních poznatků a trendů v architektuře byla velmi omezená. Významnější byly každoročně pořádané výstavy, na kterých se kromě domácích prací pravidelně objevovaly exponáty spolků architektů z Berlína, architektů a inženýrů z Vídně, Hamburku, Hannoveru, Kasselu a Mnichova. Jak vyplývá z výročních zpráv, výstavy byly určeny spíše odborně vzdělaným členům než širší veřejnosti. Spolek tak svojí činností v počátečním období napomáhal v prvé řadě k posílení „vnitřního“ společensko-profesního vědomí skupiny architektů a stavitelů, zařazené ještě spolu s inženýry a dalšími techniky do jednoho technického stavu.

Až ve druhé polovině sedmdesátých let můžeme sledovat zvýšenou „vnější“ aktivitu spolku, směřující do oblasti komunální politiky a ovlivňování veřejného prostoru v otázkách stavební činnosti, ať už se jednalo o ustavení četných architektonicko-inženýrských komisí, návrhy a poradenství pro zeměpanské úřady a veřejné korporace, spolupráci na novém stavebním řádu pro Čechy a Prahu nebo vytvoření a rozpracování regulačního plánu Prahy s ohledem na potřeby moderního urbanistického rozvoje metropole. Tento regulační plán však mohl být plošně prosazen až po vyřešení slučovacích sporů jednotlivých městských částí a po vytvoření Velké Prahy v roce 1920 mezi světovými válkami (Pešek 1999: 135–203). Jednou z hlavních náplní činnosti spolku se stala ochrana stavebně-historických památek. V šedesátých a sedmdesátých letech 19. století sice již existovaly jednoduché právní záruky ochrany architektonického dědictví, ale dosud chyběly instituce pro dohled nad jejich dodržováním a vymáháním. Z toho všeho vyplývá, že i v době, kdy došlo vlivem hospodářské krize k utlumení stavitelských aktivit, spolek dál plnil svoji funkci plnohodnotné profesní organizace a opory pro své členy.

Případové studie

Jak těchto nových podmínek a možností využili samotní stavitelé a architekti Hlávkovy generace¹¹ z vybraného vzorku?¹² Josef Korel (1831–1896) jako syn panských služebníků pocházel z nižších vrstev. Karl Schlimp (1834–1901) se narodil v rodině sedláka, a patřil mezi nižší střední vrstvy. Josef Niklas (1817–1877) a Adolf Siegmund (1831–1916) pocházeli z měšťanských a obchodnických rodin, byli tedy příslušníky vyšší střední vrstvy (městského patriciátu). Přestože tedy tyto osobnosti pocházely z odlišných sociálních prostředí, měly na začátku svých kariér díky absolvování jednotného studijního oboru pozemního stavitelství na pražské polytechnice víceméně stejné startovací podmínky. Do aktivního profesního života navíc vstupovali na počátku všeobecného stavebního rozmachu šedesátých let s pestrou škálou možností podnikatelských a dalších společenských aktivit. Klíčovým momentem pro jejich budoucí profesní a společenský rozvoj se tedy staly jejich další bezprostřední kroky po studiu. Zatímco Josef Korel se po studiu polytechniky vrátil za výkonem povolání do oblasti, odkud pocházel, Josef Niklas odešel na praxi k zavedené stavební firmě do Vídně a po nabytí zkušeností se vrátil do Prahy, aby se tam mohl ucházet o městské a zemské stavební zakázky. Adolf Siegmund se rozhodl rozšířit své obzory studiem inženýrského oboru na vídeňské polytechnice a poté, co vystřídal několik míst na stavebních úřadech a u státních drah, se vrátil do rodných Teplic jako zavedený stavební inženýr. Karl Schlimp získal podobně jako Siegmund komplexní technické vzdělání na vídeňské polytechnice, ale navíc vystudoval ještě architektonickou školu na vídeňské Akademii s vynikajícím prospěchem a pedagogickou zkušeností. Tato pověst mu už na začátku profesní dráhy zajistila dobře placené místo stavebního inženýra a architekta ve státní sféře a později i u prestižních stavebních společností po celé monarchii.

Josef Korel¹³ se původně vyučil lesníkem, ale díky získanému polytechnickému vzdělání a zednické praxi se mohl později rozhodnout věnovat výnosnějšímu

¹¹ Až na Josefa Niklase spolužáci Josefa Hlávky z pražské polytechniky z let 1847 až 1851.

¹² Pro výběr a přehled o základních biografických údajích architektů a stavitelů byly využity Studijní katalogy pražské polytechniky z Archivu ČVUT v konfrontaci Vlčkovou encyklopedií architektů a stavitelů (Vlček 2004) a Wurzbachovým biografickým slovníkem (Wurzbach 1869).

¹³ Veškeré údaje k jeho osobě pocházejí ze soukromého archivu jeho potomků, rodiny Fišerovy z Jičína. V osobní pozůstalosti se dochovala například školní vysvědčení, profesní osvědčení či spolková členství. Tyto prameny byly konfrontovány s příslušným dobovým tiskem (*Jičínský obzor: list věnovaný zájmům města Jičína a jejich okolí; Jičínský věstník: Časopis pro zájmy místní, národohospodářské a politické*) a literaturou k vývoji Jičína ve druhé polovině 19. století (Mencel 1949; Horáková 1993; Úlehla 2006).

povolání stavitele. Po vykonání zkoušky na Zemském stavebním ředitelství v Praze, zisku stavební licence pro Čechy a praxi u železničních staveb a při výstavbě karlínského kostela se rozhodl usadit v roce 1860 jako stavitel v Jičíně, který se po uvolnění společenských poměrů začal dynamicky rozvíjet v kulturně i hospodářsky prosperující město českého většinového obyvatelstva. Díky zisku stavební živnosti a měšťanského práva v Jičíně mohl Korel dále rozvíjet kariéru stavitele a postupovat na společenském žebříčku. Jako odborný poradce obecní samosprávy ve stavebních záležitostech ovlivňoval nejen stavební dění ve městě, ale zajišťoval si rovněž lukrativní veřejné zakázky, například projekty na novou školní budovu nebo na kasárny. Veřejné i soukromé zakázky získával také skrze síť kontaktů s místní honorací jako aktivní člen jičínských spolků, zvláště Řemeslnické jednoty. Jeho sociální a profesní vzestup se tak odehrál lokálně v rámci geografického prostoru Jičínska.

Josefa Korela můžeme tudíž považovat za obdobný případ českého *Bildungs(klein)bürgera* (tedy moderně vzdělaného měšťana a podnikatele s určitým stupněm občanské angažovanosti) v provinčním městě Jičíně tak, jak jej doložil Jiří Kořalka na příkladě jiného provinčního a jazykově českého města Tábora (Kořalka 2006: 284–292). Jedná se o typ nové lokální politicko-ekonomické elity, proměňující svůj neelitářský sociální status skrze vysokoškolsky zprostředkovanou profesionalizaci a spojení tradiční měšťanské výsady s moderním podnikáním, vycházející z tradičních rodinných a příbuzenských svazků i z budování nových společensko-profesních sítí (Pešek 1993: 149–154).

Obdobně jako Korel také Josef Niklas¹⁴ sbíral po absolvování pražské polytechniky zkušenosti jako zedník a pomocný stavitel v Praze. Rozhodl se ale odejít do Vídně a měl štěstí, že se dostal do stavební kanceláře architekta Leopolda Mayera, který ho na základě jeho předchozích výsledků pověřil řešením složitých konstrukčních problémů při výstavbě budovy sněmovny. S pověstí vynikajícího konstrukčního praktika neměl po svém návratu do Prahy problém uchytit se jako kreslič stavebních návrhů a adjunkt na polytechnice. Jako odborníkovi na moderní konstrukční systémy mu byly svěřeny zakázky na několik divadelních arén, z nichž nejprestižnější byl bezesporu projekt Prozatímního divadla z roku 1857, považovaný v té době (obdobně jako výstavba kostela sv. Cyrila a Metoděje v Karlíně) za ryze národní podnik (Hilmera 1999:

---

¹⁴ Neúplná osobní pozůstalost Josefa Niklase, zahrnující mj. list za vyučenou, stručný životopis od jeho vnuka Františka a čtené plány, výkresy a fotografie jeho staveb, se nachází ve fondu č. 34 Národního technického muzea, Archivu architektury a stavitelství.

30–31). Tím se Niklas dostal do povědomí českých vlasteneckých kruhů, což mu do budoucna zajistilo stavební zakázky z okruhu osob a institucí podporujících národní hnutí, jako například přestavby a úpravy zámků a vil pro továrníky a nově nobilitovanou šlechtu. Niklasovi se tak podařilo proniknout do úzkého okruhu prominentních „zemských“ architektů (například vedle Vojtěcha Ignáce Ullmanna, Jana Novotného, Jana Bělského, zpočátku i Bernharda Gruebera), kteří se v rámci předem připravených architektonických soutěží přednostně dostávali k prominentním „zemským“ stavebním zakázkám, jako byla výstavba budovy české spořitelny, polytechniky nebo divadla.¹⁵ V šedesátých letech však ještě nebyly tyto zakázky podmíněny etnicky, o čemž svědčí Ullmanovy i Niklasovy práce ve městech s německou obecní samosprávou. Jak se ukazuje, tito architekti spojovali často své síly ze strategických důvodů pro snadnější zajištění zakázek, například v rámci Katolické jednoty v soutěži na výstavbu karlínského kostela nebo při realizaci Španělské synagogy pro židovskou obec. Tato problematika by si však do budoucna zasloužila ještě podrobnější zpracování.

Jako „zemský“ architekt a specialista na složitější konstrukce se Niklas stal členem architektonické komise Sboru národního divadla a byl osloven, aby vyhotovil stavební projekt. Divadelní architektura byla v dobovém kontextu vnímána jako jedna z hlavních vizuálních opor sociálního a kulturního života etnika v dané lokalitě, ať už na regionální (městská divadla) nebo zemské (národní divadla) úrovni (Kovačević 2010: 19, 38–39). Výstavba divadla se stala národní manifestací a samotná budova pak sloužila jako architektonický pomník stavitele; o to větší význam mělo určení autora prvního kulturního svatostánku národa, kterému logicky předcházela dlouhá veřejná diskuze (Marek 2004: 121). Výsadu stát se prvním „národním“ architektem namísto Niklase nejprve obdržel Ullmann, nejen kvůli své prestiži a akademickému vzdělání, ale především proto, že svým „moderním“ novorenesančním stylem více vyhovoval národní měšťanské reprezentaci, aby ho nakonec vystřídal mladší a všestranně talentovaný Josef Zíték.

Přesto, že z architektonického souboje o výstavbu Národního divadla, která se stala součástí českého „národního“ příběhu, tedy vyšel Niklas jako poražený, jeho renomé vzrostlo a zakázky od významných mecenášů se jen hrnuly. Význam Niklasovy osobnosti pro celkový vzestup českých architektů a stavitelů však tkví také v jeho pedagogické a publikační činnosti, kterou

¹⁵ Na příkladu dobové diskuze o otázce zemského versus národního charakteru Muzea království českého srov. Vostřelová 2018: 201–204.

významně přispěl k etablování stavebního oboru jako plnohodnotné profese. Svým českým překladem proslulé Jöndlovy publikace o základních principech stavitelství (*Poučení o stavitelství pozemním*) a původní prací o dějinách architektury (Niklas – Šanda 1865) se zasloužil institucionalizaci těchto oborů jako samostatných vědních disciplín v českém prostředí. Jako profesor pozemního stavitelství a pozdější rektor české části pražské polytechniky dále předával své zkušenosti a vychoval novou generaci architektů a stavitelů. Niklasova pedagogická činnost, obnášející vedle přednášek také účast ve zkušebních komisích stavebních úřadů při udělování stavitelských licencí, tedy zabírala podstatnou část jeho profesního působení, což může vysvětlovat jeho vědeckou absenci i útlum vlastní architektonické činnosti v poslední fázi jeho života.

Případ Josefa Niklase a jeho zakázky na výstavbu divadelních budov pro českou i německou klientelu dokládají dlouho trvající národní nevyhraněnost obou společností a snahu o pokojné soužití, kdy výjimkou nebylo ani angažování architekta z antagonistického tábora pro politicky exponovanou úlohu v duchu převládajícího bohemismu (Lašovičková 2015: 201–202). Ke změně došlo až během osmdesátých let 19. století, kdy s vydáním Stremayrových jazykových nařízení a pod silicím vlivem nově vzniklé Německé říše dochází k další jazykové radikalizaci německé společnosti v Čechách.

Tento posun lze vysledovat na průběhu profesní kariéry architekta německé národnosti Adolfa Siegmunda,¹⁶ která vrcholila právě v osmdesátých a devadesátých letech 19. století. Po stavební praxi na vídeňském stavebním úřadě a u státních drah se Siegmund vrátil, podobně jako Korel, do slibně se rozvíjejících rodných Teplic, kde se díky rodinným svazkům a kontaktům s představiteli města uchytil jako stavební inženýr a podnikatel. Prostřednictvím jeho stavebních zakázek můžeme sledovat rostoucí roli a obecný vliv městského inženýra na komunální záležitosti v procesu formování nového obrazu moderního města období „gründerské doby“ (Zimmler – Havelková – Hozák 2013). Projekt Jubilejní kašny a okresní nemocnice, přestavba Císařských lázní a radnice, výstavba nových školních budov, a především záchrana teplických pramenů mu mezi místním obyvatelstvem zajistila obrovský profesní respekt a vysoký společenský kredit. Politická kariéra na komunální, celozemské i říšské úrovni a četná ocenění

---

¹⁶ Zlomek písemné pozůstalosti, zvláště korespondence, diplomy čestných členství nebo rodinné fotografie obsahuje fond Adolfa Siegmunda ve Státním okresním archivu v Teplicích. Tyto prameny byly, obdobně jako v případě Josefa Korela, konfrontovány s příslušným dobovým tiskem (*Teplický oznamovatel; Teplitz-Schönauer Anzeiger; Deutsche Zeitung Bohemia*) a literaturou k vývoji Teplic ve druhé polovině 19. století (Kocourková – Vilím 2009; Kilián a kol. 2015; Hanzlík a kol. 2016).

v podobě medailí a čestných spolkových členství se pak už ve světle tohoto profesního i společenského vzestupu zdají jako logické vyústění jeho kariéry.

V tomto ohledu tedy může být Siegmundova osobnost vnímána jako ještě silnější příklad *Bildungsbürgertumu* v německém jazykovém prostředí. Na rozdíl od Korela, který po celý zbytek kariéry setrval v jednom provinčním městě, se Siegmund díky politickému působení dostal do širšího povědomí německé reprezentace a mohl proto pro německé národní hnutí představovat totéž, co Niklas v českém prostředí. Jeho osobnost se v období zostrujícího se nacionalismu stala na přelomu století jakýmsi symbolem starých pořádků a velkoněmeckých tendencí teplických Němců v době, kdy se německá většina musela stále urputněji bránit přílivu českého obyvatelstva a čelit strachu z nejisté budoucnosti. Vedle fenoménu výstavby radnic v německých městech jako symbolu síly a reprezentace německé obce (Laštovičková 2015: 204–263) se u Siegmundova případu setkáváme s fenoménem organizace komunálních architektonických soutěží, které se podle důležitosti dělily na vyšší a nižší a podle míry otevřenosti na veřejné a vyzvané. Tato problematika by si v budoucnu rovněž zasloužila podrobnější zkoumání na příkladech dalších měst v Čechách.

Stejně jako Siegmund, patřil i Karl Schlimp¹⁷ k osobnostem, které těžily z rychlého ekonomického rozvoje šedesátých a počátku sedmdesátých let. Příběh syna sedláka, který se díky své píli a schopnostem vypracoval až na c. k. obchodního radu v rezidenčním městě monarchie, se téměř identicky podobá příběhu o hvězdné kariéře c. k. stavebního rady Josefa Hlávky, pocházejícího rovněž z chudších poměrů. Ke shodným znakům v kariérách obou mužů patří: nejvyšší možná míra dosaženého vzdělání včetně zisku školních cen a stipendií na zahraniční studijní cesty, stavitelská praxe u zavedených stavebních firem na vídeňské Ringstrasse, sloužící jako odrazový můstek k vyšší profesní prestiži, vybudování vlastní úspěšné firmy a široký záběr podnikatelských aktivit, účast v mezinárodních architektonických soutěžích nebo členství v mnoha zájmových odborných institucích, živnostenských společenstvech, obchodních a živnostenských komorách a profesních svazech. K dosažení Hlávkovy úrovně už ve Schlimpově životopisu chybí pouze politická činnost a zapojení do procesu

---

¹⁷ K osobnosti Karla Schlimpa lze nalézt prameny převážně profesní povahy ve vídeňských archívech – v Österreichisches Staatsarchiv Wien, f. Verkehrsarchiv a ve Wiener Stadt und Landesarchiv. Jeho vlastní studie byly uveřejňovány také v prestižních rakouských technických časopisech (*Wochenschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins*; *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins*). O stručné shrnutí Schlimpovy kariéry a zhodnocení jeho významu se pokusil už Polleross 1977–78: 64–80.

národního hnutí skrze mecenát. Domnívám se, že právě mecenášské a politické aktivity tak na rozdíl od jeho stejně úspěšných vrstevníků zajistily Hlávkovovi „národní nesmrtelnost“ a poskytly mu možnost neupadnout v zapomnění.

Jako architekt se Schlimp zařadil do početné skupiny těch, o nichž se sotva zmiňují kunsthistorická díla, ale kteří významně přispěli k architektonickému vzhledu Vídně v období historismu (Scheidl – Prokop – Herzer 2019). Vzhledem ke své rozmanitosti je Karl Schlimp podobně jako Hlávka vnímán jako ztělesnění nového spojení architekta a podnikatele a je skutečným odrazem raných dob „gründerské doby“: byl architektem, inženýrem, stavitelem, a továrním podnikatelem. Přestože už po absolutoriu získal místo asistenta na vídeňském polytechnickém institutu, upřednostnil nakonec nejistou dráhu stavebního podnikatele. Profesní i společenský věhlas mu zajistila práce u stavebních společností železničních drah, budujících železniční síť po celé monarchii. Tak zvané železniční normálie – typizované nádražní haly a výpravní budovy, ale i další doprovodné stavby jako depa, výtopy, vodárny a strážní domky – vznikaly z nutnosti vybavit odpovídajícími budovami celou rychle vznikající železniční síť Rakouska-Uherska během krátkého období (Kuča 1996: 203). Karlu Schlimpovi se podařilo jako šéfarchitektovi Rakouské severozápadní dráhy v letech 1869 až 1873 dovést tyto železniční normálie k dokonalosti.¹⁸ Svědčí o tom i fakt, že byly oceněny nejen na mezinárodních výstavách ve Vídni a v Petrohradu, ale že je mnohé železniční společnosti používaly až do počátku 20. století.

Nádražní architektura patřila vedle divadelní architektury ke specifickým fenoménům architektonické tvorby, kde se propojovaly dvě typické stránky architektury 19. století – umělecká a industriální. Vlivem rostoucí společenské a industriální mobility města docházelo k charakteristickému prolínání dosud oddělené veřejné (volnočasové) a technické (výrobní, pracovní) sféry života jeho obyvatel a zhmotněním tohoto procesu se stala právě obecní výpravní budova. Nádraží zároveň plnilo symbolickou funkci širší občanské iniciativy a sloužilo jako zdroj při hledání nové identity města v éře industrializace; výpravní budovy se stávaly podobně jako divadla vizuálními oporami těchto snah (Oetzel 2005: 3–6, 12). Jak ukazuje výzkum budování železničních stanic německých měst v 19. století (Dortmund, Altona, Karlsruhe, Frankfurt, Stuttgart a další), můžeme na pozadí konfliktů mezi městskou obcí a správou státních železničních společností o umístění a podobě výpravní budovy nebo budování komunikace

¹⁸ Asi nejznámější Schlimpovou stavbou bylo pražské nádraží Těšnov, považované za nejkrásnější nádraží střední Evropy, v roce 1985 však kompletně zbořené; více Krejčířik 2015: 18.

z centra města na nádraží sledovat širší spor o vymezení kompetencí mezi městem a státem. Bylo by zajímavé pokusit se v budoucnu tento jev sledovat také na příkladu českých měst.

Výše uvedené případy architektů rovněž dobře ilustrují dobovou praxi zvyšování sociálního statusu a budování sítě profesních svazků skrze sňatkovou politiku, rodinné vazby a nepotismus. Josef Korel se v Jičíně oženil s dcerou místního učitele Annou Horákovou, vyženil městský dům, jehož vlastnictví bylo podmínkou pro získání titulu měšťana. Josef Niklas se přiznal do prosperující pražské obchodnické rodiny Havlů, jejichž styky mu pomohly dále se etablovat v pražském prostředí české vlastenecké společnosti. Niklasův syn František pokračoval v otcových šlépějích a po studiu pražské techniky a studijní cestě po Evropě se uchytil v Praze jako stavitel nájemních činžovních domů. Kariéru městského stavebního inženýra, stavebního podnikatele i politika Adolfa Siegmunda jistě napomohl jeho sňatek s dcerou významného teplického obchodníka a starosty Karla Uherra. Se svým bratrem Heinrichem Ottou založil stavební firmu, která se později proměnila v korporativní stavební společnost, která svým přednostním přístupem ke komunálním zakázkám významně ovlivňovala stavební dění v Teplicích a jejich okolí. Rovněž Karl Schlimp se díky dvěma sňatkům s příslušnicemi vyšší vídeňské střední vrstvy dostal blíže do okruhu potenciálních objednavatelů stavebních zakázek a přes sňatkovou politiku svých dětí navázal kontakt s architektonickou rodinou Kaiserů nebo s podnikatelskou rodinou Merckens. Velkou roli v jejich profesních kariérách hrálo také členství v profesních i zájmových spolcích, o něco méně pak otázka náboženského vyznání (viz Niklas a zakázka na Španělskou synagogu).¹⁹ Jako ukazatel míry dosaženého sociálního statusu ve všech případech dobře slouží také průběh pohřební ceremonie a místo uložení dané osobnosti. Pohřeb Josefa Korela v Jičíně a Adolfa Siegmunda v Teplicích dokládá jejich pozici regionální elity a velký symbolický význam pro lokální společenství českého nebo německého charakteru. Pohřební průvod s ostatky Josefa Niklase na Olšanský hřbitov se stal jednou z mnoha příležitostí manifestace úspěšného rozvoje českého národního hnutí té doby a oblíbených oslav odkazu „synů národa“. Honosná hrobka Karla Schlimpa a jeho rodiny na vídeňském centrálním hřbitově v sekci vídeňské městské elity druhé poloviny 19. století dobře odráží jejich společenské postavení.

¹⁹ Vzhledem k tomu, že všechny osobnosti ze vzorku byli katolíci, bude nutné v budoucnu provést analýzu aktérů stavebních zakázek v prostředí dalších náboženských konfesí. Dosud provedené výzkumy naznačují, že náboženská otázka hrála v prostředí menšinových církví daleko větší roli než u katolíků; srov. Nešpor 2009: 32–54; Altová 2010: 311–332).

Závěr

Po sestavení osobnostních biogramů vybraných architektů a stavitelů a po porovnání jejich profesních drah můžeme podle geografického okruhu jejich působení zhruba načrtnout tři odlišné typy kariér:

(1.) „*Regionální*“ *stavitelé a architekti*, působící v konkrétní oblasti, většinou ve městě, ať už s převažujícím českým nebo německým obyvatelstvem, a jeho bezprostředním okolí. V pozdějším období zde tito architekti dosahovali významného ekonomického, politického a kulturního postavení a stávali se elitami v lokálním kontextu (jako městští inženýři a stavitelé), mimo tento prostor však už nemuseli být reflektováni. Z Hlávkových spolužáků z pražské polytechniky se vedle Josefa Korela v Jičíně jedná například o Josefa Míču (1826–1907) v Novém Bydžově, Gustava Sacherse (1831–1874) v Liberci nebo Friedricha Zicklera (1829–1899) v Mariánských Lázních.

2. „*Zemští*“ *stavitelé a architekti*, působící v celém prostoru Království českého, kteří byli v rámci formující se širší národní společnosti považováni za elity, ať už v českém nebo německém prostředí. Tyto architektky můžeme z hlediska jejich národnosti i národnosti objednavatelů stavebních zakázek dále vymezit na české a německé. Tito architekti často dosáhli významného ekonomického, politického a kulturního postavení v celonárodním kontextu a přispěli k formování tak zvaného národního stylu (Vybíral 2013: 17–45), díky čemuž se dostali do obecnějšího historického vědomí. Z Hlávkovy generace šlo o Josefa Niklase, Vojtěcha Ignáce Ullmanna či Antonína Bauma (1830–1886) v českém prostředí nebo o Adolfa Siegmunda, Achilla Wolfa (1832/4–1891) či Josefa Benischka (1841–1896) v německém prostředí.

3. „*Státní*“ *architekti*, kteří dosáhli ekonomického, politického a kulturního postavení elity na úrovni celé monarchie. Kariéra těchto architektů se velmi často odvíjela od jejich nástavbového studia Akademie ve Vídni, kde se po jeho ukončení uchytili buď u nějaké věhlasné stavební firmy, nebo se zde dostali jako vysocí úředníci do státní stavební správy. Tito architekti byli často výkonnými stavebními velkopodnikateli s vlastním ateliérem a pracovali na stavebních zakázkách po celé monarchii pro váženou klientelu z řad soukromých osob i veřejnoprávních institucí. Jejich nadnárodní působení a finančních zisk jim umožňovaly zapojit se do širokého spektra mecenášských aktivit a v různých směrech ovlivňovat veřejné mínění. Během své profesní kariéry dosahovali významných postů a titulů, například c. k. stavební rada, baron a další. Z Hlávkových spolužáků z pražské polytechniky to byl například vedle výše popsaného

Karla Schlimpa Josef Zítek (1832–1909), Ernst Krombholz (1834–1893) či Moritz Hinträger (1831–1909).

Jednotlivé případové studie ve spojitosti s architekturou a stavitelstvím poukazují mj. na mnohé další zajímavé fenomény spojené s obecnou problematikou vývoje společnosti v 19. století. V první řadě se jedná o dobovou praxi zvyšování sociálního statusu a budování sítě profesních svazků skrze sňatkovou politiku, rodinné vazby a nepotismus. Už Milan Myška poukázal ve svém výzkumu na význam vztahu mezigeneračního sociálního původu manželských partnerů podnikatelů a na potřebu analyzovat profesní (sociálněpoziční) zařazení otců manželů podnikatelů (tchánů) (Myška 2005: 205–206). K významným ukazatelům společenského postavení patřily podoba a průběh pohřební ceremonie a místo posledního odpočinku dané elity. Ve výzkumu jsem také narazil na vztah divadelní architektury a národního hnutí či na problematiku železniční architektury ve spojitosti s formováním obecní samosprávy.

Jak ukázala tato práce, nedosahovali ještě architekti a stavitelé na konci sledovaného období v sedmdesátých letech 19. století plného profesního osamostatnění a celospolečenské prestiže, a to ani v rámci tehdy stále jednotného technického stavu. Ostatně dokládají to i slova advokáta Františka Lirsche na půdě Spolku architektů a inženýrů z jeho přednášky O postavení techniků v Rakousku z 29. listopadu 1877: „Nelze upříti, že stav techniků ... nezaujímá v Rakousku postavení jemu příslušné a náležející. Svědčí o tom m. j. okolnost, že stav tento nevystupuje ani v sociálním ani v státním životě značně v popředí ... Ačkoliv technická věda vzrostla k důležitosti překvapující, nikoli však stejnou měrou technický stav ... Ještě Vás čekají, nehledíc ani k řídicím postavením Vám příslušným, četná místa při veřejné správě; ještě rozhodují vrchní úřady z laiků se skládající o spůsobilosti, přijmutí a zaměstnání tak zvaných státních techniků, kteří právě při vynikajícím vzdělání technickém se octnou v nebezpečí, býti postaveni za spoluodborníky více byrokraticky naloženými; ještě velmi pořádku jsou Vám, pánové, přidělena místa v zastupitelstvech nižšího a vyššího stupně, tedy všude tam, kde technice vzrostlé na veličinu první třídy, mluvíti ano před jinými rozhodovati jest o důležitostech velikého dosahu a finančního zájmu závažného.“²⁰ Lirsch dále apeluje na „společenského ducha“ architektury a kulturní vědomí vlastní výlučnosti stavitelského povolání. Nabádá při tom k dosažení stejného autoritativního postavení a autonomie, jaké se už v této době těšila jeho vlastní advokátská profese.

²⁰ *Zprávy SAI*, XIII, 1878: 34–37, zde s. 34.

I přesto ale můžeme klíčové momenty a znaky tohoto modernizačního procesu, jakými jsou vysoce specializované a dlouhodobé vzdělání, přísné zkoušky a prověřování znalostí, jasný model kariéry, monopolizace trhu pro poskytování vysoce kvalifikovaných služeb či profesní samospráva (Svobodný – Havránek 1996: 11), odhalit už v tomto sledovaném období díky systémovým zásahům „shora“ a reformám v oblasti stavebního školství, práva a správy. Architekti a stavitelé si minimálně od konce padesátých let 19. století začali díky formujícímu se skupinovému vědomí uvědomovat vlastní profesní význam a svoji pozici v proměňující se stavovské hierarchii. Zároveň se už tehdy ve stavebním oboru objevily osobnosti, které těchto možností dokázaly plně využít k zajištění vyššího sociálního statutu a které tak můžeme považovat za příslušníky tak zvaných nových elit.

Pro definitivní zobecnění těchto tvrzení i výše naznačené typologie profesních kariér však bude ještě zapotřebí sestavit další osobnostní biogramy zkoumané i následné generace architektů a stavitelů a porovnat je s těmito závěry a profesními drahami. Navazující výzkum by tak měl přinést další poznatky o završení tohoto procesu profesionalizace v osmdesátých a devadesátých letech 19. století. Domnívám se však, že na jednu z hlavních otázek této práce, zda všeobecně známý příběh o závrtné kariéře Josefa Hlávky zapadá do modelu kariéry jeho současníků, nebo se mu vymyká a zda lze v jejich profesních drahách vyzorovat obdobné známky společenského vzestupu, můžeme odpovědět již nyní. I když se zdá Hlávková osobnost v českém prostředí naprosto ojedinělá a výjimečná, přesto můžeme mezi jeho vrstevníky nalézt stavitele a architekty, jejichž profesní kariéra a společenská prestiž zaznamenala v různých sociálních prostředích podobný vzestup, byť v omezenější míře a na daleko skromnější úrovni. Zdá se, že ve většině urbanisticky se vyvíjejících měst v Čechách té doby lze nalézt a sledovat určitou vrstvu stavitelů a architektů, jakési „malé Hlávky“, kteří ovlivňovali nejen stavební vývoj, ale díky nahromadění ekonomického i symbolického kapitálu významně spoluurčovali i veřejné dění.

Tomáš Korbel vystudoval historickou sociologii a doktorské studium soudobých evropských dějin na Fakultě humanitních studií UK. V rámci doktorského studia pobýval rovněž na Vídeňské univerzitě či v Collegiu Carolinu v Mnichově. Věnuje se problematice elit a proměně jejich sociálního a společenského postavení v rámci formující se české společnosti 19. století, dále krajinotvorným procesům v období modernizace a lokálním místům paměti. Vedle výuky na FHS UK a spolupráce na grantových projektech s NPÚ a AV ČR působí jako klavírní pedagog a dirigent. Kontakt: tkorbel@seznam.cz

Prameny a literatura

Archivní prameny

Archiv Akademie der bildenden Künste Wien, Vormerkungs-Buch über ausgefertigte Zeugnisse von der Vorbereitungs-Architektur und Landschaftsmalerei für die Jahre von 1853 bis 1858.

Archiv ČVUT Praha, f. PÚ 23/3, kt. 01, 03, 06, 07, 10, 18, 33, 70, 76, 77, 81, 83, 84, 85, 86, 91, 92, 93, 95, 99, 102, 111, 115, 122, 124, 127, 128, 129, 138; Katalogen über die Studierenden am ständischen polytechnischen Institute zu Prag im Schuljahre 1833–1864; Personal-Stand des ständischen Polytechnischen Instituts zu Prag und Ordnung der öffentlichen, ordentlichen und ausserordentlichen Vorlesungen daselbst im Schuljahre 1851–52; Organizační statut polytechnického ústavu Království českého, 1863; Gedensbuch der Prager Techniker – Památník pražských techniků 1847–1851, 1891.

Archiv der Technischen Universität Wien, Organisations-Statut, 1865.

Archiv rodiny Fišerovy Jičín, osobní pozůstalost Josefa Korela.

Národní archiv Praha, f. Zemské stavební ředitelství, Ausweis über die Besetzung des genehmigten Bau-Personalstatus für das Kronland Böhmen 1850; Jednací protokoly zemského stavebního ředitelství 1845–1862.

Národní technické muzeum Praha, Archiv architektury a stavitelství, f. č. 34 Niklas Josef. Österreichisches Staatsarchiv Wien, Verkehrsarchiv, Hochbaunormalien der Österreichischen Nord-Westbahn von Carl Schlimp, 111 Blätter, 1871, Nr. 37.

Státní okresní archiv Teplice, f. č. 255 Siegmund Adolf – písemná pozůstalost Teplice. Wiener Stadt und Landesarchiv, Nachrufe von Karl Schlimp, 2.3.3.A51.3/1901.

Tištěné prameny

Deutsche Zeitung Bohemia 1886, 1889, 1916.

Die Bau-Ordnung für das Königreich Böhmen von 11. Mai 1864 samt dem Abänderungsgesetze von 14. Dezember 1881. Prag 1884: H. Mercy.

Jelinek, Carl. 1856. *Das ständisch-polytechnische Institut.* Prag: G. Haase Söhne.

Jičínský obzor: List věnovaný zájmům města Jičína a jejich okolí 1886.

Jičínský věstník: Časopis pro zájmy místní, národohospodářské a politické 1886.

Kořistka, Karel. 1863. *Der höhere polytechnische Unterricht in Deutschland, in der Schweiz, in Frankreich, Belgien und England.* Gotha: Besser.

Nový stavební řád z dne 11. května 1864 pro království České, počítajíc v to král. hlavní město Prahu. 1864. Praha: J. Mercy.

Niklas, Josef – Šanda, František. 1865. *Slohy stavitelské od nejstarších dob až na dobu nynější.* Praha: I. L. Kober.

Štědrý, Bohumil. 1924. *Řád živnostenský I. ze dne 20. prosince 1859 č. 227 ř. z...X/1.* Praha: Československý kompas.

Schlimp, Carl. 1872. „Hochbauten der Österreichischen Nord-Westbahn, Vortrag am 15. 4. 1872.“ *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins* 24, 1872, 1–2: 1–5.

Technický oznamovatel 1872–75.

Teplitz-Schönauer Anzeiger 1871–72, 1879, 1896, 1897, 1898, 1899, 1916.

Wochenschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins 1876–77, 1880–81.

Wurzbach, Constantin von. 1869. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* XX. Wien: Universitäts-Buchdruckerei.

Zprávy SAI 1866–79.

Literatura

Altová, Blanka. 2010. „Kostely českých evangelických sborů z hlediska teorie kolektivní paměti.“ Pp. 311–332 in Zdeněk R. Nešpor – Kristina Kaiserová (eds.): *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*. Ústí nad Labem: Albis International.

Blažičková-Horová, Naděžda – Sekyrka, Tomáš (eds.). 2008. *Odkaz Josefa Hlávky Národní galerii v Praze*. Praha: Národní galerie.

Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.

Cohen, Gary B. 1996. *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848–1918*. West Lafayette: Purdue University Press.

Ebel, Martin. 2007. *Dějiny českého stavebního práva*. Praha: ABF–Arch.

Geršlová, Jana. 2012. *Dějiny moderního podnikání*. Praha: Professional Publishing.

Gruber, Josef. 1904. *O vývoji živnostenského zákonodárství v Rakousku a cílech reformy živnostenské*. Praha: Obchodní a živnostenská komora.

Hanzlík, Jan a kol. 2016. *Teplice. Architektura moderní doby 1860–2000*. Ústí nad Labem: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem.

Hilmera, Jiří. 1999. *Česká divadelní architektura*. Praha: Divadelní ústav.

Hledíková, Zdeňka – Janák, Jan – Dobeš, Jan. 2007. *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Horáková, Hana. 1993. *Ulicemi Jičína*. Jičín: Okresní muzeum a galerie.

Horská, Pavla. 1982. „Kategorie ‚samostatný‘ v rakouské statistice povolání (Příklad Českých zemí).“ *Československý časopis historický* 30, 1982, 4: 547–579.

Horská, Pavla. 1984. „Několik poznámek k vývoji socio-profesionálního kódu rakouské statistiky povolání.“ Pp. 41–59 in Táž: *Sborník k dějinám 19. a 20. století IX*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV.

Horská, Pavla. 1990. „Poznámky k úloze stavebnictví v sociálním a ekonomickém vývoji českých zemí na základě biografie Josefa Hlávky.“ Pp. 5–10 in *Acta polytechnica – Práce ČVUT v Praze*, řada 6, všeobecná č. 4. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Jakubec, Ivan – Jindra, Zdeněk a kol. 2015. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Karolinum.

Jílek, František – Lomič, Václav. 1973 *Dějiny Českého vysokého učení technického I./1*. Praha: České vysoké učení technické.

Kilián, Jan a kol. 2015. *Teplice*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Kladiwa, Pavel. 2002. „Stav bádání k problematice vývoje občanské společnosti v 19. (18.) století. Srovnání frankfurtského, bielefeldského a vídeňského projektu na téma Bürgertum.“ *Slezský sborník* 100, 2002, 2: 124–143.

- Kocourková, Květoslava – Vilím, Karel. 2009. *Teplíce*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Kořalka, Jiří. 2006. „Řemeslnicko-obchodnická elita v čele samosprávy města Tábora v letech 1848–1939.“ Pp. 284–292 in *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Kovačević, Igor et al. 2010. *Beyond Everydayness. Theatre Architecture in Central Europe*. Bratislava: Divadelní ústav.
- Kastner, Richard H. 1965. *Die technische Hochschule in Wien. Ihre Gründung, Entwicklung und ihr bauliches Werden*. Wien: Technische Hochschule.
- Krejčířík, Mojmír. 2015. *Česká nádraží. Architektura a stavební vývoj IV/2*. Litoměřice: Vydavatelství dopravní literatury Ing. Luděk Čada.
- Kuča, Karel. 1996. „Nedocenená a ohrožená nádražní architektura.“ *Sborník Společnosti přátel starožitností Praha 4*, 1996: 199–206.
- Laštovičková, Věra. 2015. *Cizí dům? Architektura českých Němců 1848–1891*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová.
- Lodr, Alois. 1988. *Josef Hlávka. Český stavitel, architekt a mecenáš*. Praha: Melantrich.
- Marek, Michaela. 2004. *Kunst und Identitätspolitik. Architektur und Bildkünste im Prozess der Tschechischen Nationsbildung*. Köln: Böhlau.
- Mencl, Jaroslav. 1949. *Historická topografie města Jičína II*. Jičín: Musejní spolek.
- Myška, Milan. 2000. *Rozbřesk podnikatelů*. Moravský Beroun: Moravská expedice.
- Myška, Milan (ed.). 2010. *Problémy a metody hospodářských dějin*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Nešpor, Zdeněk R. 2009. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich.
- Oetzel, Günther. 2005. „Stadt und Bahnhof im 19. Jahrhundert.“ Pp. 3–16 in Týž: *Das pulsierende Herz der Stadt. Stadtraum und industrielle Mobilität. Die Karlsruher Bahnhoofsfrage*. Karlsruhe: KIT Scientific Publish.
- Pešek, Jiří. 1993. „Bürgertum a Bildungsbürgertum v habsburské monarchii v zrcadle knih a studií posledních let.“ *Pražský sborník historický* 1993, 26: 149–155.
- Pešek, Jiří. 1999. *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1920*. Praha: Scriptorium.
- Pfammatter, Ulrich. 2000. *The Making of the Modern Architect*. Basel – Boston – Berlin: Birkhauser.
- Pokorný, Jiří. 2005. *Odkaz Josefa Hlávky. Historie České akademie věd a umění, Hlávkových studentských kolejí, Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, jakož i Národohospodářského ústavu*. Praha: Academia.
- Polleross, Friedrich B. 1977–78. „Notizen zur Biographie des Architekten und Bauunternehmers Carl Schlimp (1834–1901).“ *Blätter für Technikgeschichte* 1977–78, 39–40: 64–80.
- Prahl, Roman – Petrasová, Taťána a kol. 2012. *Mnichov–Praha. Výtvarné umění mezi tradicí a modernou*. Praha: Academia.
- Ries, Pavel. 1991. *Josef Hlávka, největší český mecenáš*. Praha: TV Spektrum.
- Scheidl, Inge – Prokop, Ursula – Herzner, Wolfgang. 2019. *Wilhelm Stiassny (1842–1910). Jüdischer Architekt und Stadtpolitiker im gesellschaftlichen Spannungsfeld des Wiener Fin de Siècle*. Wien: Böhlau.

- Streit, Vincenc. 2012. „Josef Hlávka: význačná osobnost – průkopník architektury – propagátor literatury.“ Pp. 249–254 in *Bibliotheca Antiqua 2012*. Olomouc: Vědecká knihovna.
- Svatoš, Martin. 2000. „Exner-Bonitzovy školské reformy a jejich důsledky pro gymnaziální školství v habsburské monarchii v 19. století.“ *Z českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum, 2000, 5: 42–48.
- Svobodný, Petr – Havránek, Jan (eds.). 1996. *Profesionalizace akademického povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*. Praha: Ústav dějin a Archiv UK + Archiv AV ČR.
- Šmahel, František (ed.). 2014. *Hlávkovy Lužany*. Praha: Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových.
- Tomagová, Hana. 2017. *Studijní cesty architektů ateliéru Friedricha von Schmidta a Viktora Luntze po českých zemích a horních Uhrách v letech 1862–1896*. Rkp. disertační práce obhájené na Filozofické fakultě UP v Olomouci.
- Úlehla, Vladimír. 2006. *Jičín na konci 19. století*. Jičín: TomTour.
- Velflík, Vojtěch A. 1996. *Dějiny technického učení v Praze I*. Praha: Česká vysoká škola technická.
- Vlček, Pavel. 2004. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. Praha: Academia.
- Vostřelová, Věra. 2018. „Český Pentagon. Soutěžní projekt budovy Muzea Království českého od Achilla Wolfa.“ Pp. 201–204 in Jan Galeta – Martin Šolc: *Architektura mezi myšlenkou a skutečností*. Brno: Metodické centrum moderní architektury + Národní památkový ústav.
- Vybíral, Jindřich. 2002. *Česká architektura na prahu moderní doby. 19 esejů o 19. století*. Praha: Argo + Vysoká škola uměleckoprůmyslová.
- Vybíral, Jindřich. 2013. „Národ, identita a styl. Konstruování národní identity na příkladu české architektury 19. století.“ Pp. 17–48 in Vendula Hnidková: *Národní styl, kultura a politika*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová.
- Wagner, Walter. 1967. *Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste in Wien*. Wien: Brüder Rosenbaum.
- Wurzer, Rudolf. 1965. „150 Jahre technische Hochschule Wien – 100 Jahre Bauschule.“ *Der Aufbau, Fachschrift für Planen, Bauen und Wohnen* 20, 1965, 10: 487–493.
- Zimmler, Emil – Havelková, Michaela – Hozák, Jan. 2013. *Emil Zimmler: Moje inženýrské paměti I*. Praha: Národní technické muzeum + Scriptorium + Město Nymburk.